

*Ликова В.В.,
кандидат історичних наук,
Запорізький національний університет*

ЄВРЕЇ-ЗЕМЛЕРОБИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У даній статті автор розглядає правове положення євреїв-селян Південної України.

Ключові слова: Південна Україна, євреї-землероби, єврейські колонії, правове становище, переселення, оподаткування.

Одним з яскравих та значних проєктів, здійснених урядом Російської імперії у ХІХ ст., була спроба створення групи євреїв-землеробів. Ідея виникла наприкінці ХVІІІ ст. після інспекції Г. Державінін причин голоду на білоруських землях. Однією з головних причин голоду Г. Державін визнав єврейське населення та запропонував переселити євреїв на землі Астраханської та Новоросійської губернії.

Проте уряд не обмежився простим переселенням євреїв на нові землі. Був здійснений розподіл євреїв на чотири класи: землеробів, фабрикантів та ремісників, купців, міщан. Законодавчо ця диференціація була закріплена Положенням для євреїв, прийнятим 9 грудня 1804 р. В якості переваг, євреям-землеробам було надане право селитися на державних, орендованих приватновласницьких або придбаних ними землях. Вони були захищені від неправомірного закріпачення, а також отримали звільнення від сплати податків (окрім земських повинностей): на 10 років для тих, хто оселився на державних, та 5 років – для поселенців на приватновласницьких землях [4; ХХVІІІ, 733.]. Право користуватися пільговими роками євреї, які оселились на поміщицьких землях, отримували виключно за умови поселення окремим селищем. Також головною умовою, прописаною у першому пункті «переваг» була заборона закріпачення євреїв за будь-яких умов та під будь-яким приводом.

У Положенні також зазначалося, що бажачі переселитися до південноукраїнських губерній, отримували у користування до 30 000 дес. землі. Це дало початок першій хвилі переселення. У 1807 р. у Херсонській губернії виникли перші колонії євреїв-землеробів: Бобровий Кут, Ізраїлівка, Сагайдак, Добра. У 1809 р. з'явилися Великий та Малий Нагартави, Велика Сейдеминуха, Ефенгар, Інгулець, Кам'янка. Для цих колоній були виділені землі, що призначалися для державних селян [1; арк. 4зв–8].

Часто ділянки, виділені для євреїв-землеробів, знаходились у безпосередній близькості до державних поселень. Наприклад, вихідці з поселень поблизу містечка Балта Подільської губернії, чисельністю у 232 родини (933 осіб об. ст.), висловили бажання перейти

у стан землеробів та обрали для поселення ділянку загальною кількістю 23 000 дес. орної та 1000 дес. неорної землі. На цих землях знаходились поселення державних селян Благодатне (169 осіб чол. ст.), Семеновка (255 осіб чол. ст.) та Арбузинка (615 осіб чол. ст.) Ольвіопольського повіту [1; арк. 27–29].

У тому ж повіті повірені від 111 родин балтських євреїв обрали надлишкові землі при казенних селах Комарово та Врадєєвка загальною кількістю 10 565 дес. Оскільки ці землі були нарізані для майбутніх переселень державних селян, Е. Рішельє наказав обрати для єврейських колоністів інші землі [1; арк. 18].

Положення 1804 р. було не єдиним актом, який визначав права новоствореної соціальної групи. Загалом, протягом ХІХ ст. відбувався постійний процес подальшого розширення її прав та пільг, регулювання системи управління, правил ведення господарства тощо. Були прийняті чергові Положення про євреїв (1835 р. та 1844 р.) [5, X, 308; ХІХ, 887], затверджений «Устав рекрутської повинності та військової служби євреїв» (1827 р.) [5, ІІ, 727] та Додаткові правила для поселення євреїв на казенних землях 1847 р. [2, 43–46].

Наступне положення, що регулювало становище євреїв, було прийняте у 1835 р. Його друга глава була присвячена групі землеробів. Положення надавало євреям право вільно переходити у стан землеробів у будь-який час без обмежень. Єдиною обмовкою було те, що при проведенні переписів та ревізій, перехід міг бути здійснений після їх завершення [5, X, 313].

У Положенні знову підтверджувалася заборона на закріпачення євреїв-землеробів, проте робилися роз'яснення у питання їх землеволодіння та землекористування. Державні землі для поселення євреїв-землеробів могли виділятися й поза межами смуги осілості, проте виключно за умови надання «найвищого рішення». Купувати землю у власність євреї могли тільки в межах території осілості, проте розпоряджатися нею вони могли за власним бажанням [5, X, 313]. Орендувати землі євреям дозволялося також в межах смуги осілості й не менше, ніж на 12 років.

Досить категоричною умовою було те, що євреї мали завершити переселення та облаштування на новому місці протягом двох років. В іншому випадку виділені для них землі поверталися до казни [5, X, 312].

Положення 1835 р. також надало нові та досить значні пільги євреям-землеробам: звільнення від подушної податі на 25 років; від рекрутської – на 50

років; від земських повинностей – на 10 років [5, X, 308]. З моменту приписування до колоній з євреїв знімалися недоїмки в казенних податках та інших зборах за минулий час. Вони мали право займатися торгівлею предметів промислів та ремесел всередині своєї загальної осілості, як й інші поселенці, проте не могли займатися шинкарством, утримувати винокурні та питійні доми [5, X, 312].

Пільги переселенцям надавалися й Положенням 1844 р., за яким євреї звільнялися від усіх податей, повинностей та земських зборів на 10 років; на 25 років – від рекрутства; також звільнялися від сплати всіх недоїмок за попереднім місцем проживання, а на облаштування сім'ї видавалася грошова допомога у 175 крб. [5, XIX, 887; 3, 199]. Проте, незважаючи на надані урядом пільги, у 1844 р. євреї-землероби були обкладені особливим коробочним чи «кружечним» збором. Землею вони наділялися та користувалися так само як й інші селяни, тобто громадою, з розрахунку 8 дес. на особу чоловічої статі.

Наділялись землею євреї-колоністи з розрахунку 15 дес. на особу чол. ст. (у 1807–1809 рр.) або у 40 дес. на сім'ю (з 1823 р.). У Правилах 1847 р. зазначалося, що, залежно від якості землі, родині з 6 ревільських душ виділялася ділянка від 20 до 40 дес. [2, 44]. Проте на практиці, родина отримувала лише 30 дес. землі у користування, а 10 дес. відводились в оброчне утримання, прибуток від якого направлявся в каси для допомоги євреям. Досить часто євреї не одразу могли знайти землі під поселення, що тягло за собою погіршення їх матеріального становища та «відчутного розладу» [6, 191]. Швидко витрачалась й державна позика, яка видавалася на налагодження господарства та становила протягом XIX ст. від 170 до 175 руб. асигнаціями.

У 1845 р., у зв'язку з черговим перепідпорядкуванням єврейських колоній, за ініціативи графа Кисельова була проведена ревізія поселень євреїв-землеробів. Її метою було визначити стан, в якому перебували колонії, перед тим, як вони перейдуть у відання Міністерства державного майна. Перевірка виявила цікаві і досить показові дані, оскільки з усього населення 15 колоній у Херсонській губернії лише п'ята частина господарів успішно займалася землеробством. Ще одна п'ята займалася господарством «суттєво», решта – майже зовсім не займалася господарством.

Причини неуспішності землеробства у єврейських колоністів граф Кисельов вбачав у тому, що: по-перше, керівництво колоніями було розпорошено по різних інстанціях, по-друге, у євреїв-колоністів не було достатнього досвіду у веденні землеробства.

Також після проведеної ревізії був виданий наказ Миколи I «Про додаткові правила для поселення євреїв на казенних землях». Цими правилами визначався розмір ділянки, позика у розмірі 170 крб. асигнаціями (170 крб. на будівництво житла та 70 крб. на купівлю

худоби, знярядь праці та інших необхідних речей) [2, 45].

У Правилах був також визначений строк остаточного освоєння і, так би мовити, графік розвитку успішного господарства – за два роки, після наділення землею, родина євреїв-землеробів повинна була мати город та обробити не менше однієї десятини землі у полі. На четвертий рік – город та дві десятини землі, на шостий – город і три десятини землі [2, 45–46]. Такі умови мали заохотити євреїв до сумлінного заняття землеробством, оскільки, у випадку невиконання цих умов, переселенці ризикували втратити пільгу на рекрутську повинність.

З метою заохочення євреїв до кращого ведення господарства у 1848 р. був розроблений проект розподілу їх на чотири розряди [3, 428–430]. До першого розряду потрапили кращі господарі, які мали більше двох пар волів або четверо коней, всі землеробські знаряддя, а також засівали 8 та більше десятин землі. До другого розряду були віднесені господарі, які утримували свої будинки у гарному стані, мали одну пару волів або коней та засівали 6 десятин. Третій розряд складали господарі, які мали одного або двох коней та засівали три або чотири десятини. До останнього, четвертого розряду потрапляли всі «нерадиві» господарі, одинаки, які не мали свого господарства й не займалися землеробством.

Поділ на розряди мав заохотити євреїв-землеробів покращити своє, вже існуюче господарство, або повернутися до землеробства, оскільки головним нюансом введення розрядів було те, колоністи, які не займалися хліборобством, вибували із землеробського стану і втрачали надані урядом пільги. Проте, у випадку введення поділу, майже всі єврейські господарства потрапили б до четвертого розряду, тому дана пропозиція була залишена на папері й не втілена у життя.

Найтяжчим тягарем для євреїв був рекрутський набір, тому уряд приділяв цьому питанню особливу увагу. У 1827 р. було прийнято «Устав рекрутської повинності та військової служби євреїв», яким євреї-землероби та їх діти, які після переселення займалися землеробством і мали у цій справі успіх, звільнялися від рекрутської повинності; євреї та їх діти, які займалися землеробством у «малих товариствах» звільнялися від даної повинності на 25 років [5, II, 728]. У випадку, коли євреї, віднесені до землеробського стану, переставали займатися хліборобством, вони втрачали дану пільгу.

У той же час, вже у 1829 р. було видане Положення для євреїв, поселених на казенних землях Херсонської губернії, яким вони звільнялися від рекрутської повинності на 50 років [5, IV, 539]. Ця пільга поширювалася навіть на втікачів, які протягом року, після затвердження Положення, повернулися та пристали до праці [5, IV, 542].

Дане Положення також дозволяло євреям йти у відлучку, але не довше, ніж на три місяці, і виключно в сусідні місця для збуту товарів або заробітків у період, вільний від землеробських робіт. Паспорти на тримісячний дозвіл видавалися наглядачами колоній, а на строк більший за три місяці надавало головне місцеве попечительство. Обов'язковою умовою для отримання паспорту на тривалий строк було надання гарантій, що для догляду за господарством залишається достатня кількість робітників, а сама відлучка слугуватиме на користь господарства. Невиконання цих умов, а також заняття у відлучці шинкарством чи іншим промислом, тягло за собою відправлення у рекрути без зарахування черги або висилання до Сибіру.

Від самого початку колонії євреїв-землеробів перебували у відомстві «Контори іноземного піклування», що призвело до виділення їх з-під відомства загальної поліції та суду (за винятком карних справ). Згодом, у 1837 р. завідування колоніями євреїв-землеробів у Херсонській та Катеринославській губерніях було передано на місцеве губернське начальство й Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора; а з 26 грудня 1844 р. відомство ними передано до Міністерства державного майна [5, XIX, отд. 1, 910]. Проте вже згідно Правил 1847 р. управління єврейськими колоніями переходило до піклувального комітету про іноземних поселенців, при якому створювалось окреме єврейське відділення. На місцях впроваджувались посади попечителів колоній та їх помічників, а у самих колоніях – посади сільських начальників та сільські прикази, до яких входили шульц (обирався з кращих господарів-німців) та два його помічники (з євреїв-землеробів) [2, 45].

Внутрішнє ж управління було організовано за прикладом німецьких колоній. Положенням 1835 р. євреям дозволялося, у тих випадках, коли кількість поселення дорівнювала чи перебільшувала 40 осіб чол. ст., створювати окреме товариство. В іншому випадку вони приписувалися до вже існуючих єврейських товариств [5, X, 312].

З другої половини 1860-х років починається згорання проекту зі створення з євреїв групи землеробського населення. На цей час, у 1866 р., у двох губерніях Південної України нараховувалось 39 колоній євреїв-землеробів: 22 – у Херсонській та 17 – у Катеринославській губернії. Постановою від 30 травня 1866 р. навірення євреїв до землеробського стану було припинено і з цього часу набирає темпів зворотній процес виключення «нерадивих» господарів зі складу землеробів.

Таким чином, не зважаючи на те, що влада намагалася створити максимально вигідні умови для формування та існування нової досить незвичної соціальної групи, її зусилля виявилися марними. Євреї-землероби були наділені досить широкими правами та мали гарні можливості для успішного заняття землеробством.

Серед аграрного населення Південної України вони перебували у якнайвигіднішому становищі з правової точки зору.

Проте цей проект не виправдав себе. Дуже незначна частина переселенців змогла досягти успіху у землеробстві. Головна причина невдачі, на нашу думку, полягає в першу чергу у не характерності та незвичності землеробської праці для єврейської нації загалом. Більшість переселенців розглядала перехід до землеробського тану як спосіб перейти на землі південноукраїнських губерній, щоб згодом зайнятися більш звичною і традиційною для себе діяльністю – торгівлею, шинкарством тощо. Сприяла таким задумам й близькість портів, що надавали значні можливості для ведення торгівлі, більш звичної та бажаної для євреїв.

Джерела та література:

1. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – 841. – Указы Херсонского губернского правления, предписания и переписка с Конторой опекуства иностранных поселенцев, рапорты землемеров об устройстве еврейских колоний на территории губернии. 1814–1818 гг. – Арк. 4зв – 8.
2. Евреи Одессы и Юга Украины: история в документах. – Кн. 1: кон. XVIII – нач. XX вв. / Авт.-сост.: Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. – Одесса: ООО “Студия “Негоциант”, 2002. – С. 43–46.
3. Никитин В.Н. Евреи земледельцы: Ист., законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887. – СПб.: Тип. газ. “Новости”, 1887. – С. 199.
4. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание первое: в 45-ти т. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830.
5. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание второе: в 55-ти т. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830–1885.
6. Попечительство над свободными сельскими обывателями // Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ. 1837–1887. – Часть 2. – СПб., 1888. – С. 191.

Лькова В.В. Еврей-земледельцы Южной Украины: правовой аспект. – Статья.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает особенности правового положения социальной группы евреев-земледельцев на землях Южной Украины.

Ключевые слова: Южная Украина, еврей-земледельцы, еврейские колонии, правовое положение, переселение, налогообложение.

Lykova V.V. Jewish farmers in the Southern Ukraine: legal aspect. – Article.

Summary. In the given article the author considers the characteristics of the legal situation of social groups of Jewish farmers in the lands of the Southern Ukraine.

Key words: the Southern Ukraine, Jewish farmers, legal status, Jewish colonies, migration, taxation.